

PHILOSOPHICAL SCIENCES ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

DOI: 10.15421/272416

УДК (UDC): 141: 929

С. Д. Бабляк, І. З. Держко

*Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького,
Львів, Україна*

АВЕРРОЕС – ВИДАТНИЙ СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ФІЛОСОФ

E-mail: bablserg2@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6026-883X>

E-mail: ihorderzhko@gmail.com

Google Scholar: <https://scholar.google.com/citations?user=aztrq1YAAAAJ&hl=uk>

Анотація. Стаття присвячена аналізу філософської спадщини середньовічного ісламського мислителя Аверроеса з нагоди майбутнього ювілею: 14 квітня 2026 року має виповнитися 900 років із дня його народження. Метою цієї праці є представлення й осмислення його творчості в контексті міждисциплінарного підходу. Спочатку коротко описано погляди сучасних іноземних дослідників стосовно важливості гносеологічних, етичних та релігійних концепцій, викладених у працях Аверроеса. Потім – проаналізовано особливості історичного середовища мусульманської Іспанії XII ст., в якій він жив і творив, враховуючи домінування ісламської науки в більшості західноєвропейських країн. Також подано короткий нарис біографії кордовського мислителя, з акцентом на перенесенні тяжких моральних випробувань у похилому віці. Розкрито зміст висловлених філософських ідей ісламського вченого та обґрунтовано їхній вплив на подальше становлення середньовічної європейської науки. Підкреслено значення заснованого ним науково–теологічного напрямку, пізніше названого «латинським аверроїзмом», пояснено значну популярність Аверроеса у християнському середовищі (на відміну від ісламського), представлено оцінку його творів середньовічними європейськими схоластами. Наголошено на значенні перехідних часових ланок, які не лише пов'язують епохи, але й протиставляють їх, в історії людства, та, в цьому аспекті, проаналізовано спадщину Аверроеса, як особистості, що змогла звести філософські мости між Античністю, Середньовіччям та Відродженням. У своїх працях мислитель висловлював погляди, несумісні з панівною в його часи ідеологією Арабського халіфату, оскільки його підхід відзначався сміливими прагненнями актуалізувати людську сутність. Він спирався на доступні в ту епоху праці Аристотеля, тому заслужив від наступних поколінь філософів почесне прізвисько «Коментатор». З ісламських вчених йому найбільше імпонували світогляди філософа та математика Аль-Фарабі (870–950 рр.) та частково – теолога, лікаря й поета Ібн Сіні (980–1037 рр.), які він прагне захистити від звинувачень у безбожництві. Взагалі, у своїх творах Ібн Рушд (так звучало його ім'я в тогочасній Іспанії) виступав проти ортодоксальних ісламських теологів та стверджував, що лише філософи мають юридичне право визначати істину й трактувати закони. Головним своїм ідейним супротивником Аверроес вважав теолога суфійського напрямку Аль-Газалі (1058–1111 рр.), який безапеляційно й несправедливо розкритикував тогочасних науковців за прагнення раціонально обґрунтувати основні положення релігійних систем. У своєму полемічному трактаті «Заперечення заперечень», написаному в 1184 р., Ібн Рушд наполягав на важливості й потребі у вивченні філософії та інших наукових дисциплін. За життя кордовського інтелектуала, його аргументи переважно наштовхувалися на глуху стіну несприйняття з боку релігійних ортодоксів, які стояли на сторожі тогочасної ідеології Арабського халіфату. Для них логічно мислити означало

рухатися в напрямку язичництва або ересі. Досліджено також різноманітні соціальні аспекти, викладені у творах Аверроеса, та доведено оригінальність його релігійно-етичних концепцій. Акцентовано на важливості наукових праць філософа, що зробили серйозний внесок в історію європейського Відродження.

Ключові слова: XII століття, історичний потік, соціально-етичні концепції, нелінійна логіка, релігійне протистояння, філософське обґрунтування, інтелектуальний діалог.

S. D. Babliak, I. Z. Derzhko

Danylo Halytskyi Lviv National Medical University, Lviv, Ukraine

AVERROES IS AN OUTSTANDING MEDIEVAL PHILOSOPHER

Abstract. The article is devoted to the analysis of the philosophical heritage of the medieval Islamic thinker Averroes on the occasion of the upcoming anniversary – on April 14, 2026, it will be 900 years since his birth. The purpose of this work is to present and understand his work in the context of an interdisciplinary approach. First, the views of modern foreign researchers regarding the importance of the epistemological, ethical and religious concepts presented in the works of Averroes are briefly described. Then the peculiarities of the historical environment of Muslim Spain of the twelfth century, in which he lived and worked, are analyzed, taking into account the dominance of Islamic science in most Western European countries. A brief sketch of the biography of the Cordovan thinker with an emphasis on enduring severe moral trials in old age is also presented. The content of the expressed philosophical ideas of the Islamic scientist is revealed and their influence on the further development of medieval European science is substantiated. The importance of the scientific and theological direction founded by him, later called «Latin Averroism», is emphasized, the significant popularity of Averroes in the Christian environment (in contrast to the Islamic one) is explained, the evaluation of his works by medieval European scholastics is presented. Emphasis is placed on the importance of transitional time periods in the history of mankind, which not only connect eras, but also oppose them, and in this aspect, the legacy of Averroes as a person who managed to build philosophical bridges between Antiquity, the Middle Ages and the Renaissance is analyzed. In his writings, the thinker expressed views that were incompatible with the prevailing ideology of the Arab Caliphate in his time, as he was distinguished by bold aspirations to actualize the human essence. He relied on the works of Aristotle available at that time, which is why he earned the honorary nickname «Commentator» from subsequent generations of philosophers. Among the Islamic scholars, he was most impressed by the worldviews of the philosopher and mathematician Al-Farabi (870–950) and partly by the theologian, physician and poet Ibn Sina (980–1037), whom he seeks to defend from accusations of impiety. In general, in his writings, Ibn Rushd (as his name sounded in Spain at the time) spoke against orthodox Islamic theologians and argued that only philosophers have the legal right to define truth and interpret laws. Averroes considered his main ideological opponent the Sufi theologian Al-Ghazali (1058–1111), who unapologetically and unfairly criticized the scientists of that time for their desire to rationally substantiate the main provisions of religious systems. In his polemical treatise *The Refutation of Objections*, written in 1184, Ibn Rushd insisted on the importance and necessity of studying philosophy and other scientific disciplines. During his lifetime, the arguments of the Córdoba intellectual mostly encountered a deaf wall of non-acceptance on the part of the religious orthodox who stood guard over the contemporary ideology of the Arab Caliphate. For them, to think logically meant to move in the direction of paganism or heresy. Various social aspects presented in the works of Averroes were also studied, and the originality of his religious and ethical concepts was proven. Emphasis is placed on the importance of the philosopher's scientific works, which made a serious contribution to the history of the European Renaissance.

Key words: XII century, historical flow, socio-ethical concepts, nonlinear logic, religious confrontation, philosophical substantiation, intellectual dialogue.

Вступ. Аверроес (Абуль Валід Махмуд бен Ахмед бен Мухамед Ібн Рушд ель Малікі; 1126–1198 рр.) – заслужено займає почесне місце в історії філософії. Він був дуже різностороннім науковцем та зробив внесок також в ісламське право (юриспруденцію), астрономію, математику, фізику та географію. Життя й діяльність Ібн Рушда (так його здавна називали на Сході) розглянуті в значній кількості наукових праць, тематика та

способи викладу матеріалу яких є досить різноманітними. Хоча сам Аверроес жив у мусульманській державі, його твори після його смерті викликали сильне зацікавлення в європейських мислителів, а сформований його християнськими послідовниками філософсько–теологічний напрямок тривалий час займав чільне місце у вищих навчальних закладах, які функціонували на територіях, що тепер належать Франції та Італії. Зокрема, у XIII–XIV ст. ідеї Ібн Рушда були визначальними на факультеті вільних мистецтв Паризького університету, а в XV та XVI ст. – у Падуанському й Болонському університетах. Серйозний вплив кордовського мислителя на європейських науковців пояснюється тим, що Аверроес у своїх творах торкався широкого спектру різноманітних проблем – філософських, суспільно-політичних та суто природознавчих.

Для розуміння авторитету Аверроеса в інтелектуальних колах Західної Європи XIII ст. можна зробити наступне порівняння: через 100 років після його смерті він викликав більше дискусій, ніж філософи Людвіг Феєрбах (1804–1872 рр.), Карл Маркс (1818–1883 рр.) та Фрідріх Ніцше (1844–1900 рр.) – у кінці XX ст., а його праці з природничих наук мали потужніший вплив на тогочасну освіту, ніж таких видатних вчених, як Чарльз Дарвін (1809–1882 рр.) та Герберт Спенсер (1820–1903 рр.) – через аналогічний проміжок часу.

Мета й предмет дослідження. Мета роботи – визначити та схарактеризувати концептуальні ідеї ісламського мислителя XII ст. та їхній вплив на подальший розвиток наукової думки.

Історіографія й джерела. Методи дослідження. Оцінки діяльності цієї непересічної особистості стосовно її впливу на формування наукового світогляду, що представлені в доступній українському читачеві іноземних монографіях і статтях, дуже відрізняються. Одним із перших європейських письменників, який у своїх історичних і філософських працях досліджував світогляд Аверроеса, був француз Жозеф Ернест Ренан (1823–1892 рр.) Він зауважив, що зародження й поступ наукового пізнання в епоху династії Аббасидів був пов'язаний із домінуванням персидської ментальності над власне арабською. Тоді ісламська релігія почала використовувати окремі положення грецької філософії з метою пояснення та обґрунтування тверджень, що стосувалися розвитку природничих та гуманітарних наук¹. Саме тому Ренан у 1882 р. описав Аверроеса як «Боеція арабської філософії»². Значно пізніше визначний британський науковець Фредерік Чарльз Коплстон (1907–1994 рр.) у своїй фундаментальній праці «Історія філософії» (1950 р.) в розділі «Філософія ісламу» детально розглянув основні аспекти вчення Аверроеса, а також – його полеміку з іншими арабськими мислителями. Оскільки Коплстон був членом Британської академії наук, та, водночас, належав до католицького ордену єзуїтів, він особливо наголошував на відмінностях між поглядами Томи Аквінського (1225–1274 рр.) та Ібн Рушда (1126–1198 рр.), як традиційно називали Аверроеса представники народів, що належали до ісламського світу³. Під децю іншим кутом проаналізував філософію Аверроеса французький релігійний філософ та медієвіст Етьєн Анрі Жільсон (1884–1978 рр.) У книжці «Філософія в середні віки» (1969 р.) він докладно розкриває грецькі та арабські впливи на становлення й розвиток університетської освіти в Західній Європі у XIII ст. Зокрема, Жільсон віддає належне оригінальній спробі Аверроеса визначити точне співвідношення філософії та релігії⁴.

Сучасного американського професора Чарлза Баттерворта (нар. 1938 р.) більше цікавили політичні погляди Аверроеса. У своїй науковій праці «Аверроес: політика та думка» він дослідив коментар ісламського мислителя на «Державу» Платона⁵.

¹ Averroes. On the Harmony of Religion and Philosophy. Transl. by G. F. Hourani. London. 1961.

² Renan E. Averroès et l'Averroïsme: Essai Historique. 1882.

³ Copleston F. History of Philosophy. Medieval Philosophy. London. *The Tower Building*. 1950. Vol. 2. P. 312–324.

⁴ Gilson E. L'esprit de la philosophie médiévale [The Spirit of Medieval Philosophy]. Deuxième Édition. Paris: France. 1969.

⁵ Butterworth Ch. E. Averroes: Ppolitics and Opinion. *The American political science review*. 1972. Vol. 66.

Попри встановлений факт, що Аверроес був переконаним аристотеліком, Баттерворт аналізував його ставлення до держав із різними соціальними устроями. Він виявив, що Ібн Рушд глибоко володів мистецтвом логічного переконання та використовував його з метою захисту від релігійно пояснюваних нападок на філософію⁶. Соціально–політичні аспекти писемної творчості Аверроеса стали також предметом дослідження відомого німецько–британського сходознавця Ервіна Розенталя (1904–1991 рр.). У першій своїй монографії «Політична думка в середньовічному ісламі» (1958 р.) історик розглядав особливості ставлення різних арабських мислителів до ідей, висловлених їхніми античними попередниками, а в 1971 р. – присвятив Аверроесу окрему працю «Місце політики у філософії Ібн Рушда»⁷.

Протягом трьох останніх десятиліть у країнах Арабського Сходу написано багато історичних та філософських праць, присвячених Ібн Рушду. Сучасні ісламські науковці, серед яких особливо варто виокремити праці Джаміля Ахмада⁸, Дениза Белена⁹ і Мажида Фахрі¹⁰, прагнуть по–новому осмислити його ідеї та зробити їх надбанням широкого загалу своїх країн. Хоча між ними немає єдності стосовно запитання: «Ким вважати Аверроеса – глибоко релігійною особистістю, раціоналістом–агностиком чи атеїстом?», вони одноставно сприймають його як титана філософської думки, вплив якого на науковий поступ у країнах Західної Європи тривав іще щонайменше упродовж чотирьох століть. Після 2000 р. серед європейських фахівців із медієвістики також спостерігають зростання зацікавленості спадщиною Аверроеса. Француз Роджер Арнальдес¹¹, британець Пітер Адамсон¹² та іспанець Хуан Вернет¹³ зробили важливий внесок у дослідження його філософських концепцій. Американські інтелектуали, а саме: Даг Ніколас Хассе¹⁴, Роберт Паснау¹⁵ і Річард Тайлор¹⁶ – у своїх працях зуміли поглибити та систематизувати сучасне розуміння світогляду Аверроеса в суперечливу епоху Середньовіччя. Досить цікавою публікацією вважають і статтю науковця з Нігерії Антонію Етука, надруковану в 2022 р. в одному з американських філософських журналів, із промовистою назвою «Перегляд впливу Аверроеса на західну філософію» (в перекладі на українську)¹⁷. На жаль, серед значного обсягу сучасних україномовних друкованих творів із медієвістики, автори не знайшли ґрунтовних праць, присвячених цьому непересічному мислителю. Тому є певний простір для аналізу його поглядів, особливо – при використанні міждисциплінарного підходу.

Основний матеріал і результати

1. Загальна характеристика епохи та короткі біографічні відомості. XII ст., в якому жив і творив Аверроес (1126–1198 рр.), увійшло в історію як початок епохи хрестових походів. Останні були спричинені не лише мусульманським, але й

⁶ Butterworth Ch. E. Averroes: Ppolitics and Opinion. *The American political science review*. 1972. Vol. 66.

⁷ Rosenthal I. The Place of Politics in the Philosophy of Ibn Rushd. *Studia semitica*. Cambridge University Press. 1971. Vol. II.

⁸ Ahmad J. Averroes. Renaissance. Lahore: Al-Mawrid. 1994. Vol. 4. No 9.

⁹ Belen D., & Bolay H. Averroes in The School of Athens: Renaissance man and his contribution to Western thought and neuroscience. *Neurosurgery*. Oxford University Press. 2009. Vol. 64. No. 2. P. 374–381. doi:10.1227/01.NEU.0000338262.42326.A1.

¹⁰ Fakhry M. Averroes (Ibn Rushd): His Life, Works and Influence. One world Publications. 2001.

¹¹ Arnaldez R. Averroes: A Rationalist in Islam. University of Notre Dame Press. 2000.

¹² Adamson P. Philosophy in the Islamic World: A History of Philosophy Without Any Gaps. 2016. Oxford University Press.

¹³ Vernet J., & Samsó J. The Development of Arabic Science in Andalusia. 1996. P. 12–27.

¹⁴ Hasse D. N. Influence of Arabic and Islamic Philosophy on the Latin West. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford encyclopedia of philosophy* (Fall 2021). Retrieved 15 August, 2021

¹⁵ Pasnau R. The Islamic Scholar who Gave us Modern Philosophy. *Humanities*. 2011. Vol. 32. No 6.

¹⁶ Taylor R. C. Averroes: Religious Dialectic and Aristotelian Philosophical Thought. *The Cambridge Companion to Arabic Philosophy*. Cambridge University Press. 2005. P. 180–200.

¹⁷ Etuk A. R., & Anweting L. I. Revisiting Averroes' Influence on Western Philosophy. *Philosophy Study*. 2022. Vol. 12. No 2. P. 65–77.

християнським фанатизмом. Зокрема, дії божевільного халіфа Аль Хакіма (985–1021 рр.) в Єгипті та тимчасових володарів Палестини, турок, сприяли спалаху військової активності серед європейських лицарів. Військове протистояння християн та мусульман часто призводило до кривавих наслідків. Після здобуття Єрусалиму в липні 1099 р., 70 000 мусульман та юдеїв були знищені загонами очільника хрестоносців Готфріда Бульйонського (1060–1100 рр.). Згідно з розповідями літописців, коні переможців у буквальному сенсі плавали в крові жертв. Водночас, ставлення ісламської влади до медиків інших конфесій було відносно лояльним. Про це свідчить переважання християнських та єврейських лікарів (сукупно – 10 осіб із 15) при дворі Саладіна (1137–1193 рр.), що був успішним мусульманським полководцем, а також – призначення християнина начальником медичної частини в Багдаді. Після повторного захоплення Єрусалиму, Саладін повернув свободу своїм одновірцям. Контрастність ситуації полягала в тому, що поки варварські франки спустошували Схід, араби наповнювали Захід скарбами своїх наук, а освічені європейці прагнули засвоїти здобутки ісламської освіти. Дуже влучно в цьому контексті висловився один із французьких дослідників середньовічної медицини Ніколас Люсьєн Леклерк (1816–1893 рр.), який працював військовим лікарем в Алжирі у 1840–1844 рр.: «То був хрестовий похід іншого типу, а саме: похід європейських єпископів та вчених за іспано–мусульманською наукою, якої не було в християн». До останніх можна віднести британського католицького схоласта Аделарда Батського (1075–1160 рр.); італійського філософа, математика та медика Герарда Кремонського (1114–1187 рр.), що провів у Толедо 50 років, здійснивши понад 70 перекладів, включно з працею «Канон медичної науки» Авіценни (980–1037 рр.); шотландського математика, філософа та популяризатора науки Майкла Скота (1170–1236 рр.), що навчався в Оксфорді, Парижі й Болоньї та інтенсивно займався перекладами з арабської на латину¹⁸.

Взагалі, XII ст. можна вважати періодом найвищого розквіту наук у мусульманській Іспанії, яка мала на той час фалангу талановитих вчених. Незважаючи на нетерпимість правлячих владних режимів, що переслідували не лише Аверроеса, але й інших науковців, арабська думка ніколи не мала такого сміливого та вільного злету, як саме в це століття. Ібн Рушд народився в Кордові, де його батько й дід були верховними суддями. Після отримання різносторонньої освіти, він спочатку став особистим лікарем Абд аль–Муміна (1101–1163 рр.), тогочасного повелителя Марокко та Андалузії. Потім він був призначений намісником Андалузії, а пізніше – став верховним суддею Севільї і Кордови. Не дивно, що такою успішною кар'єрою Аверроес здобув собі численних задрісників та ворогів, які звинувачували його, по-перше, в боговідступництві, а по-друге – в недостатній повазі до свого монарха Якуба Аль–Мансура (1160–1199 рр.). Внаслідок цих підступних інтриг, він був вигнаний із ісламської общини та засланий у маленьке містечко поблизу Кордови, де жили лише юдеї. Там він отримав значну підтримку від свого учня й друга Маймоніда (1138–1204 рр.), єврейського філософа, письменника та лікаря. Коли він перебував вже в похилому віці, – Аверроесу довелося зазнати гіркоти принижень: він був змушений годинами стояти біля мечеті, а відвідувачі, що проходили повз, плювали йому в обличчя. І хоча пізніше Ібн Рушд був помилуваний примхливим володарем і навіть запрошений до двору його сина в Марокко в 1197 р., моральне пригнічення похитнуло здоров'я філософа. Аверроес помер у 1198 р., будучи на той час у поважному віці – 72 роки¹⁹.

Ібн Рушд написав 28 філософських трактатів, які займають 8 із 11 томів повного видання його творів. З них головними вважають: «Коментарі до Аристотеля» та «Заперечення заперечень». Аверроеса, як видатного філософа, цитують Альберт Великий (1200–1280 рр.), Роджер Бекон (1220–1292 рр.), Тома Аквінський (1225–1274 рр.) і Раймунд Луллій (1232–1315 рр.). Більшість європейських схоластів

¹⁸ Gilson E. L'esprit de la philosophie médiévale [The Spirit of Medieval Philosophy]. Deuxième Édition. Paris: France. (in French). 1969.

¹⁹ Fakhry M. Averroes (Ibn Rushd): His Life, Works and Influence. Oneworld Publications. 2001.

сприймали Аверроеса як достойного супротивника, що походив з іншого релігійного середовища, але заслуговував на пошану в християн²⁰. Він не мав широкої популярності в ісламському середовищі, зате в італійському місті Падуї була заснована школа, в якій вчення Аверроеса становило основу викладання. Сформований ним науково-теологічний напрям (латинський аверроїзм) впливав на тогочасних європейських науковців аж до середини XVII ст. З початку XVI ст. почалася нова серія перекладів Аверроеса, що збігалася в часі з періодами Високого та Пізнього Відродження. Вважають, що як філософ, він був більш відомий на Заході, ніж на Сході²¹. Це було пов'язане з тим, що у XIII ст. на територіях Багдадського халіфату, між хрестовими походами та монгольським вторгненням, існували несприятливі умови для розвитку філософії, а у Західній Європі схоластика досягла свого розквіту²². Окрім філософських, Аверроесу належить 5 наукових праць із теології, 8 – із юриспруденції, 4 – з астрономії та 2 – з граматики.

2. Аналіз філософських поглядів. Становлення філософської думки – це складні етапи змоглядних рефлексій, що неподільно пов'язані з тими чи іншими історичними епохами. Період античності – це часи становлення держав, міст-полісів та паралельного осмислення законів світобудови в роздумах натурфілософів, Сократа (470–399 рр. до н.е.), Платона (427–347 рр. до н.е.) та Аристотеля (384–322 рр. до н.е.). Період Середньовіччя – це розквіт християнської теології та філософії. Епоха Відродження – це ідеї антропоцентризму, пантеїзму та творчого осягнення світу в малярстві, скульптурі та архітектурі. Не менш цікавими є й перехідні часові ланки, які не лише пов'язують епохи, але й протиставляють їх. Ці інтелектуальні мости створювали геніальні особистості, що змогли втримати енергію світоглядних трансформацій у системі своїх узагальнень, і, водночас, зберегти непорушність принципів самодостатніх часових циклів. Титани думки розуміли, що епохи не породжують одна одну, а є незалежними та автономними реальностями. Зміни людської ментальності під час вирішальних соціально-економічних зрушень добре описали мислителі XX ст., на кшталт Освальда Готфріда Шпенглера (1880–1936 рр.) та Арнольда Джозефа Тойнбі (1886–1975 рр.).

Протиставляючи перманентному формаційному аналізу цивілізаційний підхід, вони прагнули віднайти нелінійну логіку історичного потоку. Подібні ідеї в дещо іншому ракурсі були висловлені в епоху еллінізму (323–30 рр. до н.е.). Тоді існували філософські школи, що належали до різних напрямів: релятивізму, скептицизму, агностицизму, кінізму, гедонізму та стоїцизму. Засновники неоплатонізму Плотін (205–270 рр. н.е.) і Прокл Діадох (412–485 рр. н.е.) змогли сформувати грандіозну світоглядну систему, що пережила епоху античності й зберегла свій вплив у ранньому Середньовіччі. Вона спиралася на ідеї Платона. Водночас, філософські чинники мали перевагу над релігійними, світогляд Греції – над містикою Сходу. Неоплатоніки прагнули пояснити єдність світу та його самодостатність процесами еманції та сублимації Духу від неба – до землі та від землі – до неба в абсолютно новій думці про світобудову як Єдине. Тобто, Плотін і Прокл розробили концепцію «Єдиного» з метою пов'язати Бога та створений Ним світ. Усвідомлення єдності буття стало для неоплатоніків підставою для оптимізму та естетичного сприйняття світу. Адже кожна частина Всесвіту, позаяк її виводить із Єдиного, має в собі щось із Його досконалості. І, попри нехіль до чуттєвого світу, Плотін визнавав наявність у ньому Блага й Краси. Прокл розвинув філософську систему Плотіна та залишив величезну літературну спадщину. Він написав коментарі до діалогів Платона, «Начал» Евкліда (325–270 рр. до н.е.), роз'яснив трактати Аристотеля, Плотіна та Порфірія (234–305 рр.), створив

²⁰ Gilson E. *L'esprit de la philosophie médiévale* [The Spirit of Medieval Philosophy]. Deuxième Édition. Paris: France. (in French). 1969.

²¹ Copleston F. *History of Philosophy. Medieval Philosophy*. London. *The Tower Building*. 1950. Vol. 2. P. 312–324.

²² Vernet J., & Samsó J. *The Development of Arabic Science in Andalusia*. 1996. P. 12–27.

вчення про Єдине, Розум, Душу та Космос. Твори Прокла мали величезний вплив на філософію Середньовіччя частково завдяки Псевдо-Діонісію Ареопагіту (невизначеному мислителю, що жив у V–VI ст. н. е.). Праці неоплатоніків вивчали не лише в Західній Європі, але й у Візантійській Імперії та арабських халіфатах. Особливе зацікавлення концепцією неоплатонізму спостерігали в філософів епохи Відродження: німецького католицького теолога Миколи Кузанського (1401–1464 рр.) та італійського гуманіста Джованні Піко делла Мірандоли (1463–1494 рр.).

Є ще один мислитель, доробок якого належить до так званої «проміжної» епохи. Йому вдалося звести філософські мости між Античністю, Середньовіччям та Відродженням. Це Ібн Рушд, він же Аверроес. Був знаним лікарем, суддею, дипломатом, але набув іще більшої слави як філософ та коментатор праць Аристотеля. Його тлумачення високо оцінив середньовічний теолог Тома Аквінський. Думки «Коментатора» (як його з пошаною називали послідовники) сприяли формуванню філософії томізму та, загалом, об'єднанню теоцентризму, телеологізму й Теодицеї в одну цілісність²³.

У світогляді Аверроеса Бог та Всесвіт є вічними. Але Бог своїм промислом та волею створив світ у всіх його виявах. Творець у такий спосіб набуває статусу як Причини, так і Першооснови. Прагнучи проаналізувати людську сутність, кордовський мислитель поділяє наш розум на активну та пасивну складові. Продовжуючи думки Аристотеля, особливо наголошує, що розум дає нам змогу збагнути реалії вічних сутностей та створені на їхній основі нові ідеальні форми, як запоруки багатства та різноманіття культури у всіх її виявах. Пасивний розум мислячої людини споглядає та відтворює вічні ідеальні сутності, які здатен творити її активний розум, і, при цьому, додає до світобудови щось нове, персональне від себе, але в межах можливостей, заданих Творцем. Таке тлумачення Аристотеля було нечувано новим. Воно емансипувало людину та робило її, певною мірою, самодостатньою особистістю, яка наближалася своїми чеснотами, волею та діями до свого ж Творця. Аверроес шанобливо наголошував на верховенстві Бога як всюдисущого та всевидячого²⁴. Більшість тогочасних теологів, які належали до християнського середовища, гостро критикували його за такі інтерпретації, та, особливо – за сміливі прагнення актуалізувати людську сутність. На думку Ібн Рушда, індивід є відносно самостійною істотою в межах непорушних Божих законів. Ці погляди перекукуватимуться з деїзмом Нового часу. Як бачимо, Аверроес був не тільки коментатором стародавніх філософів (Аристотеля та Платона), але й мислителем-новатором, що випередив свій час.²⁵

3. Соціальні аспекти світогляду. Філософія Ібн Рушда – це розвиток думок талановитого ісламського філософа та математика Аль-Фарабі (870–950 рр.) і, водночас, – Платона та Аристотеля. Концепції добровільного усамітнення з метою отримання щастя Аверроес протиставив ідею активної особистості як політичної істоти. Люди об'єднуються в спільноти не лише заради забезпечення себе засобами існування. Важливішою метою є об'єднання заради освіти, виховання та розвитку різноманітних чеснот. Привертає увагу мислителя й вчення про «недосконалі держави». Він протиставляє йому теорію «ідеальної держави» та пошук загальних законів її існування. Як і інші арабські мислителі, Аверроес стверджував, що широкий загал повинен бути підпорядкований законам шариату²⁶. Але філософи повинні доповнювати його новими трактуваннями, відповідно до нових викликів часу. Обґрунтування мусульманського права в «ідеальній державі» має не ідеологічний, а радше – формальний характер. У такий спосіб він прагнув зняти з Аль-Фарабі та Ібн Сіні звинувачення в безбожництві. В одному своєму трактаті «Вирішальне слово про зв'язок релігійного

²³ Arnaldez R. Averroes: A Rationalist in Islam. University of Notre Dame Press. 2000.

²⁴ Belen D., & Bolay, H. Averroes in The School of Athens. 2009.

²⁵ Etuk A. R., & Anweting L. I. Revisiting Averroes' Influence on Western Philosophy. *Philosophy Study*. 2022. Vol. 12. No 2. P. 65–77.

²⁶ Averroes. On the Harmony of Religion and Philosophy. Transl. by G. F. Hourani. London: [Luzac I Co]. 1961.

закону та людської мудрості» про зв'язок між релігією та філософією, Аверроес стверджує, що лише філософи мають юридичне право визначати істину й трактувати закони. Такі висновки філософів мають стати обов'язковими як для широкого загалу, так і для теологів. Він принципово рекомендує альмохадським правителям заборонити ортодоксальним ісламським богословам (мутакалімам) самостійно пояснювати релігійні тексти, бо це призведе до розкольніцтва та єресі. Тільки філософи можуть зрозуміти приховане значення мусульманських законів та розкрити суть щастя й шляхи його досягнення як для вибраних, так і для більшості. Але філософи повинні слідувати законам, які відкрили самі, так само обов'язково, як і пересічні особи²⁷.

Аверроес вважав, що релігійні закони допомагають людям досягнути щастя. Однак філософські роздуми сприяють кращому розумінню цих законів та їхньому практичному застосуванню стосовно конкретних індивідів, що перебувають у тих чи інших життєвих обставинах. У коментарях до «Нікомахової етики» Аристотеля він визначив першочергове завдання правителя у забезпеченні справедливості та розвитку добродетності. Громадяни держави повинні брати участь у здійсненні законодавчої та судової влади з метою досягнення політичної справедливості, яка формує юридичні відносини між правителями та підданими. Будь яка держава укладає закони, що є загальнообов'язковими для всіх народів, які її населяють. Але та сама держава може зреалізувати свою місію через окремі закони, що властиві одному народу. Такими він вважав закони шаріату, які забезпечують здійснення культу та релігійних обрядів. У коментарях до «Держави» Платона Аверроес стверджував, що першу частину мистецтва політики зможемо зрозуміти в «Нікомаховій етиці» Аристотеля, а другу – в окремих творах Платона, а саме: «Закони» та «Політик». Справедливість та перевага встановлених ще античними грецькими філософами моральних законів, на думку Ібн Рушда, очевидна. Вони визначають як поведінку громадян, так і правила сімейного життя, обґрунтовують повагу до батьків і старших²⁸.

Не менш важливою Аверроес вважав проблему соціального статусу жінки. В ісламських країнах XII ст. основним її завданням вважалося забезпечення продовження роду шляхом дітонародження та виховання. На її плечах лежала турбота про підтримку сімейного вогнища, ведення домашнього господарства та послух власному чоловікові. Жінки в таких державах були чимось схожі на рослини. Про їхні громадські обов'язки тоді ніхто й не думав. Ідея політичної справедливості визначається верховенством держави і щодо сім'ї та її членів, як громадян держави, тому жінки повинні мати, на думку Аверроеса, не лише сімейні, але й громадські обов'язки та права. Аналізуючи місце філософії в житті держави, мислитель відкрито критикує лже-філософів мутакалімів, порівнюючи їх із давньогрецькими софістами. Як ми знаємо з історії, діяльність останніх була переважно шкідливою для тогочасних міст-держав. Коли Ібн Рушд розглядає методи виховання, викладені в працях Платона, він наголошує на неприпустимості моральних та соціальних зловживань в ісламських країнах. Дуже цікавим є висновок Аверроеса щодо вдосконалення правителя. Правитель – здатний освоювати нове та долати всі труднощі, якщо добре вивчив філософію, під якою тоді розуміли цілий комплекс точних, природознавчих та гуманітарних наук²⁹.

Опираючись на Платона, Аверроес розглядав у структурі держави три ключові спільноти. Перша складається з осіб, які виробляють матеріальні блага. Друга – за допомогою наглядачів, вартових і контролерів, забезпечує законність і порядок. Третю спільноту формують філософи-мудреці, які пишуть та впроваджують справедливі закони та розсудливо керують державою. Важливим напрямом державної політики є виховання наглядачів («вартових» у Платона). Керівник ідеальної держави повинен

²⁷ Butterworth Ch. E. Averroes: politics and opinion. *The American political science review*. 1972. Vol. 66.

²⁸ Rosenthal I. The place of politics in the philosophy of Ibn Rushd. *Studia semitica*. Vol. II. Cambridge University Press. 1971.

²⁹ Belen D., & Bolay H. Averroes in The School of Athens: Renaissance man and his contribution to Western thought and neuroscience». *Neurosurgery*. Oxford University Press. 2009. Vol. 64. No. 2. P. 374–381. doi:10.1227/01.NEU.0000338262.42326.A1.

обиратися лише з наглядачів. Ібн Рушд у своєму коментарі не погоджується з думкою Платона, нібито логіка повинна займати перше місце в системі виховання майбутніх керівників. Найважливішою дисципліною, за Аверроесом, повинна бути філософія (тут він одностайний із Аристотелем), а логіка та математика відіграють вагому, але допоміжну роль. Оригінальною є також думка Аверроеса про правителя, який не повинен виділятися, вирізнятися серед інших громадян. Він мусить бути вождем та філософом, але в жодному разі – не пророком. На відміну від Аль-Фарабі (870–950 рр.) та Ібн Сіні (980–1037 рр.), він у своїх коментарях до творів античних філософів критикував феномен політичного пророцтва, таким чином, закладаючи шлях до теоретичного обґрунтування світської держави. Аверроес вважав, що зло в державі виростає із моральної зіпсутості її громадян. Етична деградація вимушено формує «недосконалу» державу замість «ідеальної». Неконтрольована жадоба влади, прагнення до надмірного багатства, чуттєві насолоди, присвоєння державних коштів або предметів приватної власності інших співгромадян, зловживання керівництва неминуче призводять до виродження держави в гедоністичну країну, що шукає задоволень, а не морального вдосконалення³⁰.

У 1094 р. цю ж епоху ісламський теолог-містик і правознавець Аль-Газалі (1058–1111 рр.) у своїй праці «Заперечення філософів» безапеляційно розкритикував світських мудреців за прагнення раціонально обґрунтувати основні положення релігійних систем. Аверроес вважав його своїм світоглядним супротивником³¹, і відповів у 1184 р. полемічним трактатом «Заперечення заперечень». Взагалі, кордовський мислитель протягом свого життя був часто змушений доводити своїм недругам із середовища релігійних догматиків законність культивованої ним наукової дисципліни – філософії³². Аргументи Аверроеса переважно наштовхувалися на глуху стіну несприйняття, оскільки для релігійних ортодоксів «логічно» мислити означало рухатися в напрямі до язичництва або єресі. Тому Ібн Рушд, як вихідний пункт захисту філософії, обирає ґрунт, на якому стояли його супротивники, й прямо звертається до авторитету Корана. У трактаті «Заперечення заперечень» він формулює власне завдання реабілітації філософії в термінах мусульманського права. Так, Аверроес на початку своєї праці прагне розглянути доцільність вивчення філософії, з релігійного погляду. Він запитує своїх опонентів, до якої категорії вони відносять філософію та логічні науки. Чи сприймають вони їх, як просто дозволені релігією, корисні, непотрібні або навіть шкідливі? А якщо вони дозволені – то зайняття цими науками є похвальним, чи, може, – необхідним. Докази того, що філософія не протипоказана мусульманським общинам, а приписана Богом-Творцем, базуються на двох аргументах.

По-перше, стверджував Аверроес, Коран зобов'язує громаду вірних вивчати навколишній світ, оскільки лише шляхом проникнення в сутність речей як «творинь Божих» можна збагнути їхнього Сотворителя. Про це, зокрема, сказано у вірші «Настановляйтеся, ті, що мають зір!» та багатьох подібних уривках Корану. По-друге, найдосконалішим способом навчання вважається той, що висновує невідоме з відомого за допомогою доказів. Але саме цим займаються філософи. Отже, стародавні мудреці, які заклали основи філософії, переслідували ту саму мету, до досягнення якої закликає Коран, а тому вивчення їхніх праць є справою, що узгоджується з ісламською релігією. Теологічним настановам Аль-Газалі Аверроес протиставляв власні принципи. Зокрема, він стверджував, що світ є споконвічним, а не обмеженим у часі. Також Ібн Рушд заперечував можливість тілесного воскресіння³³.

Аверроес у своїх працях розширив тлумачення світу. Мислитель погоджувався із концепцією творіння, але вважав, що цей процес триває вічно. Як бачимо, філософ

³⁰ Copleston F. History of Philosophy. Medieval Philosophy. London. The Tower Building. 1950. Vol. 2. P. 312–324.

³¹ Ahmad J. Averroes. Renaissance. Lahore: Al-Mawrid. 1994. Vol. 4. No 9.

³² Fakhry M. Averroes (Ibn Rushd): His Life, Works and Influence. Oneworld Publications. 2001.

³³ Averroes. On the Harmony of Religion and Philosophy. Transl. by G. F. Hourani. London: [Luzac I Co]. 1961.

володів здатністю мислити протилежностями, тобто використовувати елементи діалектики. Як лікар, як вчений-природознавець, як громадський діяч – суддя Кордови, Ібн Рушд досягнув вагомих здобутків у всіх сферах самореалізації. Його твердження про подвійність істини – розуму та одкровення, – розвивало як науку, так і теологію. Він був переконаний, що ідеальні та матеріальні сутності є взаємопроникними, та вважав їхнє категоричне протиставлення недоречним. У поясненні вольових якостей людини Аверроес значно випередив свою епоху. Людина стає дієздатною та цілеспрямованою особою тому, що стоїть на перехресті «зовнішньої детермінації» законами природи та «внутрішньої детермінації» законами духовного життя. Якою мірою духовне начало в людини бере верх над егоїстичною природою, такою мірою людина подолала в собі тварину та прагне стати ближчою до Бога.

Висновки. Аверроеса називали коментатором Аристотеля, другим після Томи Аквінського (1225–1274 рр.). Але він був і послідовним самостійним мислителем, який наважився заперечувати окремі релігійні настанови та клерикальні приписи. Йому закидають категоричність поглядів щодо тверджень про початок роду людського від Адама, про можливість Судного дня та реальність досягнення блаженства під час земного життя. Попри певні порозуміння з окремими ісламськими теологами, тогочасні та пізніші консерватори побачили в ньому небезпеку та злякалися його здатності вчити адептів рефлексивного мислення. Паризький католицький єпископ Етьєн Тамп'є у 1270 р. виголосив 13 тез проти Аверроеса, а в 1277 р. – розширив їхнє число до 219³⁴. Отакий був переляк тих, хто прагнув володіти душами своєї пастви та гасив розум пізнання й науковий підхід до трактування Бога та світобудови. Але напрацювання Ібн Рушда високо оцінили в епоху Відродження. Повернення ним Аристотеля в лоно європейської думки поновило тяглість між Античністю, Середньовіччям та Ренесансом. Аристотель, як засновник наукового трактування світу, стає фундаментом як рефлексивної теології, так і математизованої науки. Набула популярності думка, що Аристотель пояснив природу, в цілому. Наше завдання – зрозуміти його світогляд, і, в такий спосіб рухатися до розуміння і людини, і суспільства, як цілості. Ті, хто боялися самостійної думки, вилучали Аристотеля з програм як університетів, так і духовних академій та семінарій. Прикладом була імперська Росія XVIII ст., яка указами Катерини II (1729–1796 рр.), забороняла викладання і філософії, і логіки. Це стало однією з причин незворотного послаблення інтелектуального потенціалу Росії, яка пішла шляхом самознищення та прагнення поневолити інших. Недарма серед царських чиновників тоді нуртувала думка, що найбільшими ворогами Московії були і є Папа Римський, турецький султан та Аристотель. Останній був небезпечний для тоталітарної держави тим, що навчав самостійно мислити та давати гідну оцінку недолугим рішенням імператорів та їхніх бюрократів.

Заслуги Аверроеса, в контексті середньовічної освіти, полягали в тому, що він зумів об'єктивно передати кращі здобутки давньогрецької та арабської філософії тогочасним європейським вченим. Але й за життя, і тривалий час після його смерті численні супротивники (як із мусульманського, так і з християнського оточення) прагнули радикалізувати світогляд Ібн Рушда, необґрунтовано приписували йому атеїзм та несприйняття світових релігій. Однак, Аверроес є куди глибшим за такі спрощені трактування. Його думки, методика осмислення складних проблем та вміння їх розв'язувати є взірцем інтелектуальної доблесті та пізнавальної відваги³⁵. Зокрема, ціла низка філософів початку XXI ст., які порівнювали європейську та арабську ментальність, була переконана, що латинський аверроїзм став одним із потужних джерел подальшого розвитку західноєвропейської філософії.

³⁴ Gilson, E. *L'esprit de la philosophie médiévale* [The Spirit of Medieval Philosophy]. Deuxième Édition. Paris: France. (in French). 1969.

³⁵ Belen, D., & Bolay, H. *Averroes in The School of Athens*. 2009.

REFERENCES

1. Adamson, P. (2016). *Philosophy in the Islamic world: A History of Philosophy Without Any Gaps*. Oxford: Oxford University Press.
2. Ahmad, J. (1994). Averroes. *Renaissance*. Lahore: Al-Mawrid. 1994. Vol. 4. No 9
3. Arnaldez, R. (2000). *Averroes: A Rationalist in Islam*. University of Notre Dame Press.
4. Averroes. (1961). *On the Harmony of Religion and Philosophy*. Transl. by G. F. Hourani. London: [Luzac I Co].
5. Belen, D., & Bolay, H. (2009). Averroes in The School of Athens: A Renaissance Man and His Contribution to Western Thought and Neuroscience. *Neurosurgery*. 64(2), 374–381. <https://doi.org/10.1227/01.NEU.0000338262.42326.A1>.
6. Butterworth, Ch. E. (1972). Averroes: Politics and Opinion. *The American political science review*. Vol. 66.
7. Copleston, F. (1950). Medieval Philosophy. In *History of Philosophy* (vol. 2, pp. 312–324). London. The Tower Building.
8. Etuk, A. R., & Anweting, L. I. (2022) Revisiting Averroes' Influence on Western Philosophy. *Philosophy Study*, 12 (2), 65–77. doi: 10.17265/2159-5313/2022.02.002.
9. Fakhry, M. (2001). *Averroes (Ibn Rushd): His Life, Works, and Influence*. Oneworld Publications.
10. Gilson, E. (1969). *L'esprit de la Philosophie Médiévale* [The Spirit of Medieval Philosophy]. Deuxième Édition. Paris: France (in French).
11. Hasse, D. N. (2021). Influence of Arabic and Islamic Philosophy on the Latin West. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopaedia of Philosophy* (Fall 2021).
12. Pasnau, R. (2011). The Islamic Scholar Who Gave Us Modern Philosophy. *Humanities*, 32(6).
13. Renan, E. (1882). *Averroès et l'Averroïsme: Essai Historique* [Averroes and Averroism: Historical Essay] (in French)
14. Rosenthal, I. (1971). The Place of Politics in the Philosophy of Ibn Rushd. *Studia semitica, II*. Cambridge University Press.
15. Taylor, R. C. (2005). Averroes: Religious Dialectic and Aristotelian Philosophical Thought. *The Cambridge Companion to Arabic Philosophy* (pp. 180–200). Cambridge University Press.
16. Vernet, J., & Samsó, J. (1996). The Development of Arabic Science in Andalusia. In *Encyclopedia of the History of Arabic Science* (pp. 243–278).

Received 31.05.2024

Received in revised form 13.09.2024

Accepted 17.09.2024